

«Si fuera mañana figúrate...» Els governs d'Espanya i França davant el retorn de refugiats i exiliats (1936-1940)¹

per Pedro Barruso Barés

RESUM:

La Guerra Civil espanyola origina l'aparició de refugiats que abandonen les seves llars en direcció a França per buscar-hi un lloc segur i protecció. Al país veí esperaran que el desenvolupament dels esdeveniments els permeti tornar al seu país d'origen. Per la seva part, les noves autoritats no estan disposades a consentir que el retorn dels desplaçats sigui tan senzill. Aquest treball se centra, precisament, en l'estudi de les normes i instruccions que les autoritats imposen per regular la tornada dels refugiats, com també en les diverses circumstàncies que han d'afrontar en regresar a Espanya i en les diferents etapes que marquen tot aquest procés.

MOTS CLAU:

Guerra Civil espanyola; Espanya; França; País Basc; refugiats.

RESEARCH:

The refugees that left their homes because of the Spanish Civil War, went mainly to France looking for refuge and protection. In the adjacent country they stay expecting the suitable conditions to return to their country of origin. However, the new authorities did not wish the fast and easy return that the displaced had thought. Because of that, in this article we inquire into the rules and the instructions that the authorities imposed to regulate the return of the displaced people to Spain, so as the periodicity of the return, the circumstances how this was done and the different situations that many of these refugees had to confront when they returned to Spain.

KEY WORDS:

Spanish Civil War; Spain; France; Basque Contry; Refugees.

«Siempre hay rumores de que podremos pasar pronto para nuestra casa, si fuera mañana figúrate...».² Aquests mots, inclosos en una carta escrita per un refugiat espanyol que al desembre de 1936 es trobava a França, poden recollir perfectament el sentiment dels ciutadans espanyols que, a causa de la Guerra

1. Traducció: Joan M. Perujo Melgar.

Aquest treball forma part d'una investigació subvencionada per la DGE del Ministeri d'Educació i Cultura, titulada *La formación del Nuevo Estado. Componentes políticos y sociales del primer franquismo* (PB97-0772).

2. Citada per J. RUBIO, «La población española en Francia de 1936 a 1946: flujos y permanencias», en J. CUESTA-B. BERMEO (coord.), *Españoles en Francia. Emigración y exilio, 1936-1946*, Madrid, 1996, p. 32-20. Aquesta carta es conserva a l'Arxiu Històric Nacional-Secció Guerra Civil (AHN-S), P. S. Bilbao, caixa 218, exp. 16.

Civil, havien hagut d'abandonar les seves llars camí d'un incert exili. En aquesta carta —a més de l'anhel per tornar, «si fuera mañana figúrate», d'un desterrament que se suposava breu i que cessaria quan el front s'hagués allunyat dels seus llocs de residència— s'expressa la incertesa que es va apoderar d'aquests refugiats («siempre hay rumores de que podremos pasar pronto») —encara no podem considerar-los exiliats— davant la sèrie de mesures que van adoptar les autoritats de l'anomenat «Estado Nuevo», que no facilitaven gaire la tornada a les seves llars d'origen. En aquest treball intentarem fer una aproximació a les dificultats que suportaren aquells espanyols que van abandonar el seu país pensant en una ràpida tornada i als quals el desenvolupament i les especials circumstàncies de la guerra forçaren a un exili que en molts casos es va prolongar durant molts anys.

La constatació d'aquest problema ens fa plantejar-nos, com a objectiu principal, l'estudi de les diverses fases que marquen el procés de retorn dels exiliats i refugiats espanyols, i també les normes establertes per a regular aquest procés per part dels successius òrgans de poder creats pels insurrectes en la zona que ells controlaven. Finalment, mirarem de fer un balanç quantitatiu del que va comportar el retorn entre els anys 1936 i 1939, que donarà pas a un exili que en molts casos es prolongarà fins a la segona meitat de la dècada dels setanta. Tanmateix, abans de passar a desenvolupar els objectius proposats, em sembla necessari, com a introducció, fer una breu referència a una sèrie d'aspectes que considero clau per a entendre correctament el procés de tornada. En primer lloc hem de referir-nos als conceptes d'*exiliat* i *refugiat*. Una qualificació que s'usa indistintament i que sovint és decidida de manera institucional —com s'esdevé amb el Ministeri de Sanitat i Assistència Social de la República, el Ministeri d'Interior francès o la Conselleria d'Assistència Social del Govern basc³—, però que també és una condició moral de cada persona desplaçada, com veurem més avant. Un altre dels aspectes importants és establir clarament les fases de l'èxode dels republicans espanyols i la importància numèrica de cadascuna per a poder obtenir, així, una valoració més exacta del procés de tornada. Aquestes consideracions ens permetran enquadrar d'una manera més efectiva el problema estudiat en les pàgines següents, centrat en el procés de retorn a Espanya.

1. La sortida d'exiliats i refugiats durant la Guerra Civil

Gairebé de manera immediata a l'inici de la Guerra Civil assistim a l'aparició del fenomen dels refugiats i exiliats a conseqüència del conflicte, fet que genera

3. El Ministeri d'Assistència Social defineix els refugiats, al març de 1937, com tota persona que «sin ser combatiente o varón de mayor de 20 años y menos de 45, haya tenido que mudar su residencia por la presente guerra, no sea hostil al régimen, carezca de medios de subsistencia y no esté acogido por obra de su familia o amistad». Les autoritats franceses no reconeixen el caràcter de refugiats polítics als espanyols fins pocs dies abans de la Segona Guerra Mundial, quan els apliquen les normes franceses que els obliguen a col·laborar en la defensa del país veí. Cf. P. BARRUSO, «El difícil regreso. La política del Nuevo Estado ante el exilio guipuzcoano en Francia (1936-1939)», *Boletín Sancho el Sabio*, Vitòria, 1999, p. 101-140.

uns desplaçaments que tenen una doble direcció i naturalesa depenent de les seves característiques. Pel que fa a la direcció, podem apreciar-hi una sèrie de fluxos de caràcter interior, que comporten desplaçaments de població, de major o menor importància, en direcció a la zona controlada tant pels republicans com pels insurrectes. Com a exemple dels primers podem citar els miners i mariners que fugen de Galícia després del triomf de l'aixecament i es dirigeixen a ports del Cantàbric en poder dels republicans, situats a Astúries, Santander o el País Basc.⁴ Un segon desplaçament es produeix a l'Alt Aragó, on idèntiques circumstàncies que en el cas gallec forcen a passar a França un determinat contingent de població que probablement torna a Espanya per la frontera de Catalunya. Els partidaris dels insurrectes també van ser afectats per aquests desplaçaments dels primers moments del conflicte, però la seva importància numèrica és sensiblement inferior als casos citats adés i respon, més aviat, a la sortida de refugiats en legacions estrangeres i no tant a veritables moviments de població.

Pel que fa a la naturalesa dels desplaçaments, depenent de les persones que abandonen les seves llars, podem distingir-ne dos tipus. El primer respon a una naturalesa política —els qui escapen estan compromesos amb la defensa de la República— i numèricament, almenys aquests primers moments, no representa un gran moviment de població. En la major part tornaran a entrar a Espanya per la frontera catalana i reprendran la lluita al costat de les forces republicanes. Alguns d'ells, però, continuen a l'estranger, de manera que poden ser considerats com a exiliats, és a dir, persones que han abandonat el seu lloc de residència per motius estrictament polítics. Posteriorment, i depenent del desenvolupament de la guerra, es produirà un èxode de persones, no combatents en la major part, que fugen davant la proximitat del conflicte per por de les represàlies o per altres qüestions relacionades amb la guerra. Les persones que integren aquest segon grup són les que poden ser considerades com a refugiats i conformen el col·lectiu més afectat per les mesures adoptades per les autoritats del bàndol nacional per a permetre'ls tornar a territori espanyol. Queda fora del nostre objectiu, però, establir quins són els criteris que permeten adjudicar el qualificatiu de *refugiat* o *exiliat*. En línies generals, podem considerar com a refugiats tots els espanyols que abandonen la seva llar durant el conflicte, que passen a ser exiliats —en acabar la Guerra Civil— quan el règim polític que s'instaura a Espanya els impedeix tornar-hi o, si ho fan, corren certs riscos.

Els primers desplaçaments d'importància es produeixen arran de la campanya de Guipúscoa, que té lloc entre juliol i setembre de 1936. Si en les primeres fases d'aquesta campanya no es produeix una sortida important d'habitants, a partir de mitjan agost, després de l'ocupació de Tolosa (Guipúscoa), comença a créixer el ritme dels desplaçaments. Ara com ara —i a tall d'exemple— coneixem detalladament el procés d'evacuació de la localitat guipuscoana d'Andoain

4. És ben conegut el desplaçament dels miners gallecs que es traslladaren al port guipuscoà de Pasaia, en el qual hi havia una important colònia gallega. Aquests desplaçats tingueren un paper ben destacat en el desenvolupament de la Guerra Civil en territori guipuscoà. Cf. P. BARRUSO, *Verano y revolución. La Guerra Civil en Gipuzkoa*, Sant Sebastià, 1996.

—equidistant de Tolosa i Sant Sebastià—, que és abandonada, en els cinc dies previs a l'ocupació per part de les tropes insurrectes, produïda el 17 d'agost, pel 10% de la població,⁵ la qual es dirigeix fonamentalment a altres localitats guipuscoanes (el 77% dels qui abandonen Andoain), mentre que tan sols un 1% dels desplaçats es dirigeix cap a França.

La documentació estudiada a la localitat d'Andoain ens permet analitzar les raons que empenyen els seus habitants a abandonar-la. Com podem observar en el gràfic 1, la major part indica la por —d'una forma genèrica— com la raó que els força a deixar les seves cases. Això no obstant, hi veiem dos grups que matisen aquesta por. D'una banda, un percentatge important (el 14%) hi argumenta «por dels rojos». Aquest sector, que es desplaça abans de l'ocupació de la vila, està integrat per simpatitzants de la insurrecció, fonamentalment carlins, que es dirigiran cap a Navarra, el lloc més a prop, per escapar de les possibles represàlies dels republicans. D'una altra banda, un 4% fuig davant l'amenaça de bombardejar la localitat, si no es rendia, que feien les tropes insurrectes. Un segment important correspon, igualment, als qui són desplaçats per motius de la guerra. En aquest grup hi ha els mobilitzats (8%), els qui escapen per evitar la mobilització (6%) i els qui hi són *obligats*, és a dir, persones que, per la seva professió (carrabiners, conductors, etc.) són forçades a seguir les tropes republicanes en la seva retirada i els veïns que són portats a construir les fortificacions per a la defensa de Sant Sebastià.

La documentació consultada ens permet conèixer altres aspectes interessants, com ara la filiació política dels desplaçats. A partir dels documents analitzats obtenim els resultats indicats en el quadre 1, en el qual veiem que, tret dels qui es declaren «sense filiació», el major percentatge d'evacuats correspon als nacionalistes (el 15,43% del total). Tanmateix, el desplaçament dels qui podem considerar més proclius a la insurrecció, com és el cas dels *catòlics*⁶ i carlins, supera el percentatge de nacionalistes, ja que entre els dos arriba al 16,25% del total de la gent que abandona Andoain durant el mes d'agost de 1936.

La campanya de Guipúscoa presenta dos casos més d'evacuació de major interès, com són els processos d'Irun i Sant Sebastià. La Junta de Defensa de la vila fronterera, davant l'agreujament de la lluita a les vores del Bidasoa,⁷ el 17 d'agost de 1936 decideix evacuar a França les dones i els nens. Seran seguits, entre el 2 i el 4 de setembre, per unes 2.900 persones, acompanyades per 2.000 milicians que són desarmats en la frontera.⁸

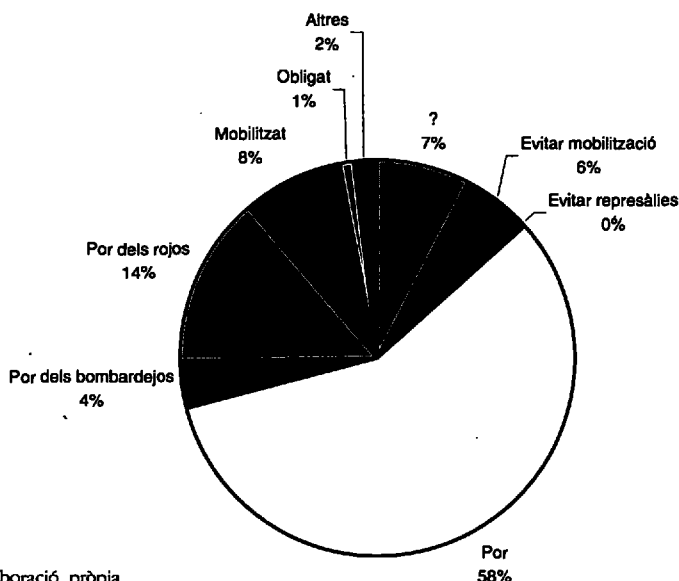
5. Arxiu Municipal d'Andoain (AMA). Caixa 245. Els càlculs són d'elaboració pròpia.

6. El Sindicat Obrer Catòlic té una gran influència a Andoain durant la II República; en aquest municipi l'equilibri polític entre nacionalistes i tradicionalistes és el tret més destacat. Cf. P. BARRUSO, «Andoain en la II República. Partidos, elecciones y vida política (1931-1936)», *Leyxaur*, núm. 2, Andoain, 1992, p. 133-232 i M. ZABALETA, «Los trabajadores de Andoain en los años treinta. Estructura de la población, nivel de vida y conflictividad social; 1931-1936», *Leyxaur*, núm. 4, Andoain, 1996, p. 323-377.

7. Cf. P. BARRUSO, *Verano y revolución...*, p. 237-250.

8. Claire ARNAULD, *Les réfugiés espagnols dans le Béarn et la Soule de 1936 a 1940*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Pau, 1995, p. 20.

GRÀFIC 1
Motius d'evacuació. Andoain, 1936.

Font: AMA. Elaboració pròpia.

QUADRE 1
Filiació dels evacuats

Filiació	Percentatge
Carlins	9,09%
Catòlics	7,16%
Nacionalistes	15,43%
Republicans	4,68%
Sense filiació	55,37%
STV	5,51%
UGT	2,75%

Font: AMA. Elaboració pròpia

La destrucció de la vila fronterera causa una profunda impressió en la capital guipuscoana i el 12 de setembre de 1936 la Junta de Defensa de Guipúscoa decreta l'evacuació de Sant Sebastià, que és abandonada pel 48% de la població. En resum, la campanya de Guipúscoa provoca la sortida de més de 16.000 persones⁹ del territori, que es dirigeixen cap a França. D'aquestes, unes 10.000 passaran a Catalunya i la resta es mantindrà a les envistes de la zona fronterera esperant poder tornar a casa seva.

9. La xifra estimada és de 16.239 persones. Cf. M. C. FERRO-P. GONZÁLEZ-J. L. MÉNDEZ, «Vascos en Francia con motivo de la Guerra Civil española», en CUESTA-BERMEJO, *Españoles en Francia...*, 153-166.

La segona gran onada d'exiliats té lloc arran de la campanya de Biscaia i l'ocupació de Santander (març-agost de 1937), en la qual es produeix la sortida de més de 26.000 persones, que es dirigeixen en la major part cap als ports francesos de Bordeus i La Rochelle. Juntament amb els anteriors, i formant un contingent ben significatiu d'aquesta evacuació, hi ha el cas dels nens bascos, que representa la sortida de 20.854 infants a l'estranger, la major part dels quals (15.383) va anar a França i, en menor mesura, a la Gran Bretanya (3.861) i a la URSS (1.610).¹⁰ Finalment, l'ocupació de Santander i Astúries provoca un nou èxode, de menor intensitat que els anteriors i dirigit igualment cap als ports atlàntics francesos, el qual faria pujar la xifra de refugiats al país veí fins a 95.000.¹¹

L'última sortida massiva d'espanyols es produeix en la recta final de la Guerra Civil, al març de 1939, en direcció cap al sud de França per la frontera catalana, i s'estima en unes 440.000 persones.¹² Aquesta última sortida té lloc en dues fases diferents. En la primera emprèn la retirada l'exèrcit republicà i els dies posteriors ho fa la població civil. La sortida dels republicans anirà acompanyada de nombros material de guerra i d'animals, que es convertiran en un element de controvèrsia a l'hora d'aplicar els acords pels quals el Govern francès reconeix el Govern de Burgos.¹³

2. Les normes per al retorn durant la Guerra Civil

La reglamentació de la tornada dels exiliats i refugiats per part dels insurrectes comença a mitjan setembre de 1936, després de ser ocupada la major part de Guipúscoa i haver-se creat la Comandància Militar del Bidasoa. El lloc fronterer d'Irun, l'únic d'importància que controlen els insurrectes, es va convertir en el pas obligat de tots els qui havien abandonat les seves llars a conseqüència de la Guerra Civil i volien tornar a Espanya.

La primera institució reguladora del retorn és l'anomenada Comissió d'Admissió del Pont, formada íntegrament per presoners de dretes que havien estat alliberats després de l'ocupació d'Irun. Són ells els qui decideixen quines persones poden tornar a Espanya i quines han de continuar a França, després de comparèixer davant seu al Pont Internacional. La labor d'aquesta comissió sembla ser bastant permissiva i autoritza, entre els dies 13 i 30 de setembre, la tornada d'un total de 2.620 persones que travessen la frontera en direcció a Irun, la qual cosa

10. J. J. ALONSO CARBALLÉS, 1937. *Los niños vascos evacuados a Francia y a Bélgica. Historia y memoria de un éxodo infantil, 1936-1940*, Bilbao, 1998, p. 152.

11. Sobre aquestes xifres cf. FERRO *et alii*, «Vascos en Francia...», p. 157, que cita un informe de Fidel de Rotaetxe, cap d'Evacuació del Govern basc a Bilbao, Santander i Astúries, procedent de l'arxiu del Govern basc i citat per M. CORREIA, *Les basques-espagnols réfugiés en France pendant la Guerre Civile espagnole*, París, 1985.

12. G. DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, París, 1999, p. 53.

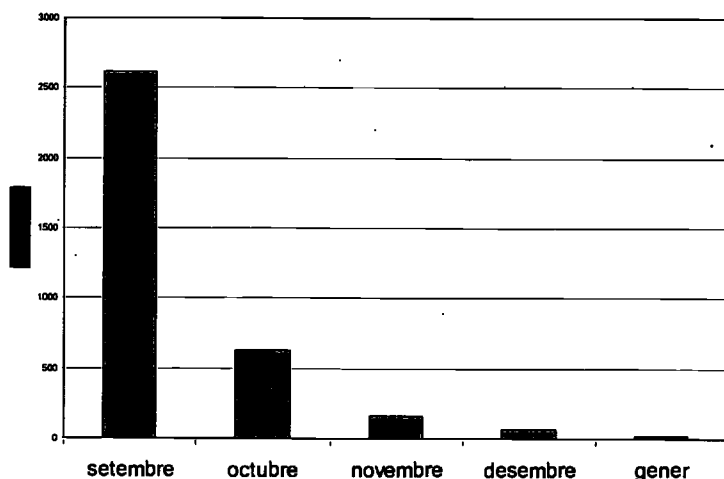
13. Cf. P. BARRUSO, «Los acuerdos Jordana-Bérard y el regreso de los exiliados españoles (julio-septiembre de 1939)», comunicació presentada al congrés internacional *Sesenta años después. El exilio español de 1939*, Osca, octubre de 1999.

representa aproximadament el 50% dels refugiats que continuaven en les proximitats de la frontera francoespanyola.¹⁴ A partir de novembre de 1936 l'autorització de retorn passa a ser competència de la Comissió de Residència de l'Ajuntament d'Irun, presidida per l'alcalde de la ciutat i en la qual s'integren part dels anteriors membres de la Comissió del Pont. Altres ajuntaments, com el de Sant Sebastià, estableixen una sèrie de normes pròpies per a poder residir a la ciutat, les quals se sumen als informes favorables de la Comissió del Pont, a més de l'obligació de presentar-se en l'alcaldia a prestar declaració.

Aquesta primera fase finalitza al gener de 1937, quan el control queda en mans de la Comandància Militar del Bidasoa i del superior corresponent, el comandant Julián Troncoso, convertit en cap de fronteres del nord d'Espanya. El balanç de l'etapa anterior, com podem observar en el gràfic 2, acaba amb la tornada de 3.493 persones fins al 18 de gener de 1937, data en què conclou l'estadística consultada.

GRÀFIC 2

Tornades per la frontera d'Irun. Setembre de 1936-gener de 1937

L'aturada de les operacions bèl·liques en el front del nord, que es prolonga d'octubre de 1936 a març de 1937, permet a la Junta Tècnica reordenar la qüestió del retorn dels exiliats i refugiats. En el procés per a la tornada a Espanya, juntament amb la Comandància d'Irun, adquireix un paper ben significatiu l'Oficina Nacional de Nacho Enea¹⁵ —autèntic consolador dels insurrectes

14. Arxiu Municipal d'Irun (AMI). Caixa 980. Les dades són d'elaboració pròpia.

15. El paper exercit per Nacho Enea, seu consular oficiosa i centre d'espionatge de l'Espanya nacional, l'he estudiat amb detall en *El frente silencioso. La Guerra Civil española en el sudoeste de Francia (1936-1940)*, en premsa.

al sud-oest de França—, situada a Sant Joan Lohitzune. Els motius que provoquen aquest canvi d'actitud sembla que es fonamenten en les crítiques rebudes a Salamanca per part de la Junta Carlista de Guerra i de la Comandància Militar de Guipúscoa sobre la facilitat amb què els refugiats aconseguien passar la frontera per tornar a les seves llars.¹⁶ Segons aquest informe, és el comandant militar qui autoritza el pas de la frontera i només «el personal evadido de la zona roja queda retenido en Fuenterrabía [...] para que la policía aquí haga información de las personas que avalan al que se halla retenido».¹⁷

Com ja hem indicat, en la qüestió de la tornada l'oficina de Nacho Enea exerceix un paper ben destacat, que la converteix en la veritable avantsala del possible retorn a Espanya. De fet, tot el qui volia regressar-hi havia de presentar-se en aquesta oficina, formalitzar una sol·licitud de tornada i, alhora, indicar dues persones residents en la zona nacional que avalessin el sol·licitant. Després de fer aquest tràmit la documentació era enviada a la Comandància Militar del Bidasoa, que era, en última instància, la que autoritzava o denegava el retorn de la persona que havia fet la sol·licitud.

A partir de març de 1937 la situació canvia radicalment. La represa de l'ofensiva al nord es tradueix en el tancament de la frontera. Simultàniament, davant la presumpció que les noves operacions provocaran un nou èxode, la Junta Tècnica emet noves normes. D'aquesta manera, al març de 1937 indica que «todos aquellos que pertenecieron a partidos que figuraron en el frente popular, deben aguardar al final de la guerra para entrar en España. Por ahora les está terminantemente prohibida la entrada en España».¹⁸ Després de la caiguda de Bilbao, el 18 de juny de 1937, la Junta Tècnica emet unes instruccions en què indica que sigui denegada la tornada «a todo aquel que sea sospechoso de nacionalismo».¹⁹ Per la seva part, les autoritats franceses comencen una política d'allunyament dels refugiats, que són enviats a departaments apartats de la frontera espanyola, amb l'única excepció del departament del Baix Pirineu, tal com podem veure en el gràfic 3.

Després de l'arribada dels refugiats de Biscaia, els serveis d'informació franquistes assenyalen, al juliol de 1937, el trasllat de bona part dels nous arribats a punts allunyats de la frontera i cap a Catalunya, encara que no donen xifres de la magnitud d'aquests moviments; destaquen també la campanya duta a terme pels nacionalistes per evitar la tornada dels refugiats.²⁰ Les mateixes fonts indiquen que, a partir del 9 de juliol de 1937, el Consolat de Baiona facilitava els bitllets a les persones que volguessin traslladar-se a Barcelona.

16. Sobre les crítiques de la Junta Carlista de Guerra i de la Comandància Militar de Guipúscoa, vegeu Servei Històric Militar-Zona Nacional (SHM-ZN), lligall 11, exp. 13 i Arxiu General de Navarra-Junta Carlista de Guerra (AGN-JCG), lligall 20.301, exp. 8.

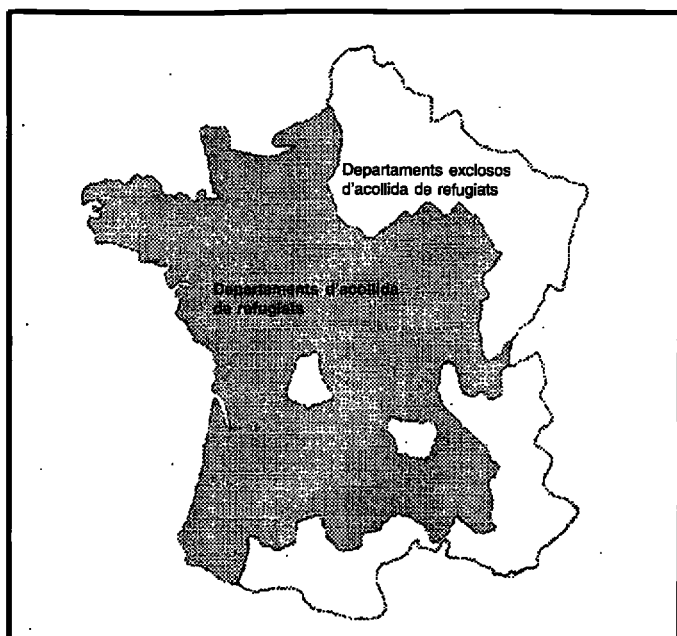
17. SHM-ZN, lligall 11, exp. 13.

18. Arxiu General de l'Administració (AGA), Afers Exteriors (AE). Caixa 3.903.

19. AGA-AE, caixa 3.903. Informe del 25 de juny de 1937.

20. SGM-ZN, lligall 6, exp. 11.

GRÀFIC 3 Departaments d'acollida de refugiats

Aquesta tornada és la menys coneguda i tan sols disposem de dades fragmentàries provinents de la premsa nacional. Segons aquestes dades, tornen a Guipúscoa unes 4.600 persones procedents de Biscaia i Santander²¹ i cal suposar que es feia amb les mateixes normes que s'havien aplicat des d'abans de l'ofensiva de Biscaia. A l'estiu de 1937 les activitats del bàndol nacional es dirigeixen fonamentalment a buscar un efecte propagandístic en el tema de la tornada dels refugiats, com és el cas, a l'agost de 1937, de les filles de l'alcalde d'Irun, en el qual assenyalen que «se le debe dar relieve al hecho de haber admitido en zona blanca a quienes siendo hijos de un alcalde del Frente Popular no tienen inconveniente en acogerse a sus enemigos rehuyendo las delicias de la zona roja»,²² i dels nens evacuats. En aquest cas, com indica Alonso,²³ la campanya

21. Cf. *El Diario Vasco*, 9 i 17 de setembre de 1937, i *La Voz de España* del 24 de setembre de 1937. La sensació que produïa el retorn en els refugiats queda de manifest en la nota apareguda en aquest segon periòdic el dia 24. Informant de la tornada del vaixell *Alonso Conte* al port de Pasaia, assenyala que hi arriba Lucio González Pérez, «el cual estaba detenido en Santander y, según se dice, fue jefe de la cárcel de Ondarreta durante la dominación rojo-separatista. Este sujeto se tiró al agua y fue sacado sin más que el remojón subsiguiente, y en el barco intentó suicidarse, dándose un gran corte en el brazo».

22. AGA-AE, caixa 3.903.

23. ALONSO CARBALLÉS, 1937. *Los niños vascos...*, 131-134.

és més intensa i comença al maig de 1937 en els diaris de Sant Sebastià;²⁴ fins i tot arriben a intervenir-hi Queipo de Llano i el cardenal Gomà.

La situació canviarà radicalment a partir d'agost de 1937. La Junta Tècnica dicta unes normes en les quals autoritza la tornada dels milicians amb la condició que siguin immediatament incorporats a les files de l'exèrcit franquista.²⁵ Tanmateix, el gir més important de la situació es produeix arran del decret del Ministeri d'Interior francès, amb data de 27 de setembre de 1937, en el qual s'anuncia la repatriació forçosa —refoulement— de tots els refugiats que estiguin a càrrec de l'Estat francès o de corporacions públiques franceses, els quals han de tornar a Espanya per Irun o per Portbou.

El 2 d'octubre de 1937 la notícia apareix en la premsa espanyola, al mateix temps que es calcula en 20.000 el nombre de refugiats que es troben al departament del Baix Pirineu.²⁶ Aquest anunci provoca una reacció d'alarma a Guipúscoa davant el rumor de l'arribada imminent de 40.000 refugiats, que ha de ser desmentit pel Govern Civil, que al seu torn ha de fer front a una campanya en contra de la tornada de les persones que abandonaren Espanya a conseqüència de la guerra. En contra del retorn dels refugiats s'havia manifestat prèviament el regidor falangista de l'Ajuntament de Sant Sebastià —Sáenz Alonso—, que havia fet als qui tornaven l'acusació que «han sido, y continúan siendo, rojos», i també de ser els responsables del «robo y saqueo de comercios y pisos de esta localidad, denunciaron el lugar donde se escondían personas de derechas, provocando su detención y asesinato, y fueron de los que excitaron a las hordas rojo-separatistas al asalto a la cárcel de Ondarreta y a la comisión de numerosos crímenes».²⁷ El governador militar fa pública una nota en la qual indica que:

«Con motivo de la llegada a esta provincia de evacuados rojos, se han recrudecido temores e indignaciones al saberse que entre ellos han regresado algunos que tuvieron destacada actuación. Esto se traduce en críticas y nerviosismos, que es preciso que no existan. Se han cumplido las órdenes del Caudillo, de recibir a los que ordena regresen, pero también ha dispuesto sean castigados aquellos que tengan sobre sí acusaciones de sangre o contra la propiedad. Si los que se indignan, por estar aquí acusados de estos delitos, no cumplen con su deber cívico denunciándolos a las Autoridades, con denuncias concretas y firmadas, carecen de razón para perturbar con sus cotilleos y chismorreos, por lo que merecen sanción al no ayudar a la Autoridad, aportándola datos que sirvan para la limpieza necesaria de esos malos elementos.»

24. El *Diario Vasco*, fundat per membres de Renovación Española i de tendència monarquicoconservadora *La Voz de España*, editat inicialment pels tradicionalistes i després convertit en l'òrgan de FET-JONS, i *Unidad*, d'origen falangista i inclòs igualment en FET-JONS. La campanya en la premsa s'estén del 10 de maig de 1937 a l'agost de 1937, data en què tornen els 108 nens del sanatori de Gorliz (*La Voz de España*, 10 d'agost de 1937). La campanya és de tal intensitat que fins i tot Troncoso es trasllada a Anglaterra per gestionar la tornada dels nens.

25. AGA-AE, caixa 3.903.

26. El *Diario Vasco*, 2 d'octubre de 1937.

27. El *Diario Vasco*, 11 de setembre de 1937.

*Al cumplir todos con su deber de ciudadanía, justa y valientemente, dejando a un lado murmuraciones nacidas en su falta de obediencia a las órdenes del Generalísimo.*²⁸

Aquesta, però, no és l'única disposició que han de prendre les autoritats davant el retorn dels refugiats. Des del mateix Govern Militar ja s'havia fet pública una nota en la qual s'indicava que allotgessin en les cases abandonades els anteriors inquilins, sense que aquests necessitessin un permís especial, encara que es reservava als propietaris la capacitat d'exercir acció de desnonament per no pagar o per no prorrogar el contracte.²⁹ A l'octubre és el Govern Civil el que ha d'intervenir-hi i prohibir l'augment de les rendes, amb el pretext de la demanda d'allotjament. Alguns propietaris impedeixen que els antics habitants recuperin les seves cases; d'altres es neguen a llogar-les a

familias adictas a nuestro Movimiento a las que en vez de merecerles simpatía y acogimiento, provoca en ellas [los propietarios] una clara repulsión que ostensiblemente manifiesta la enemistad más o menos disimulada que dichos propietarios sienten hacia el Movimiento Salvador de España».

En aquesta situació el governador civil, si no es declaren les cases buides, amenaça els qui no compleixin aquest tràmit de ser considerats com a desafectes,³⁰ actitud que podem entendre com la primera mostra de resistència per part de la població de Sant Sebastià a les disposicions del nou Estat.

Per tant, el panorama que troben els refugiats en tornar a Espanya no és gaire esperançador. Els béns de les cases deshabitades havien estat confiscats i inventariats per les noves autoritats, cosa que força —els qui hi tornen— a sol·licitar-ne la devolució acceptant l'inventari que se'ls ofereix, sense poder comprovar si estaven completes les seves pertinences i, en no pocs casos, troben la casa en mans d'altres persones o s'exerceix contra ells accions judicials de desnonament. Com a conseqüència d'aquesta tornada a la tardor de 1937, la premsa de Sant Sebastià facilita la xifra de 8.000 retorns.³¹

La Junta Tècnica, per la seva part, havia emès una normativa per al regrés dels refugiats els dies 5 i 9 d'octubre de 1937. Hi assenyalava el procediment que cal seguir-hi i distingeix clarament entre els afectes a la causa nacional i els refugiats que l'havien abandonada. A Hondarribia, prop de la frontera, són concentrats «los procedentes de zona roja, a los de nuestras ideas y a los casos de consulta». En aquesta localitat guipuscoana, doncs, fan cap les persones que escapen de la zona republicana però que sol·liciten immediatament l'ingrés en la zona nacional, els partidaris de la insurrecció i un tercer grup, els casos de «consulta», és a dir, aquells sobre els quals les autoritats de la frontera sol·liciten informació,

28. *El Diario Vasco*, 21 de setembre de 1939.

29. *El Diario Vasco*, 9 de setembre de 1939.

30. *El Diario Vasco*, 15 d'octubre de 1939.

31. *El Diario Vasco*, 14 d'octubre de 1939.

bé per trobar-se en edat militar, bé per ser sospitosos d'haver pertangut a algun partit del Front Popular. Un altre camí, el majoritari, passa pel Pont Internacional i acaba al camp de concentració instal·lat al camp de futbol d'Irun, situat prop de la frontera. Aquest procediment és el que s'aplica als refugiats que provenen de l'estranger. En arribar a Espanya «son clasificados para enviarlos al frente, a los tribunales militares o a su casa, esto último los que resulten limpios de causa para enviarlos a los puntos de donde procedieron cuando voluntariamente se evacuaron».³² D'acord amb aquestes normes, comencen a produir-se tornades a partir dels primers dies d'octubre de 1937.

Les últimes normes per al retorn dictades abans del final de la Guerra Civil apareixen en l'Ordre de 29 d'agost de 1938 emesa pel Govern de Burgos. D'acord amb aquesta Ordre, s'obliga els refugiats a obtenir «una autorización concedida por nuestros representantes diplomáticos o un permiso expreso otorgado por los ministros de Asuntos Exteriores, Interior (Prensa y Propaganda) y Orden Público».³³ Aquesta Ordre, en la part dispositiva, no comporta una modificació substancial respecte de la normativa aplicada des del principi de la Guerra Civil. Malgrat la pèrdua d'importància de la Comandància Militar del Bidasoa, conseqüència del nomenament de Martínez Anido com a inspector de fronteres, i la creació del Servei d'Informació i Policia Militar (SIPM) del coronel Ungría, els permisos per a tornar a Espanya s'han de sol·licitar en l'Oficina de Nacho Enea i l'autorització per a regressar-hi correspon a les autoritats frontereres. Tanmateix, el fet més nou són les amenaces, poc dissimulades, que es dirigeixen als refugiats, amb la comminació que «se reintegren inmediatamente a la España Nacional», i l'advertència que, si no ho fan, «habrán de atenerse a las dificultades que encontrarán ellos y sus familias para el paso de la frontera sino a las consecuencias que se derivan de las leyes que habrán de dictarse, en plazo breve, para el fin indicado».³⁴

La situació dels refugiats a França, per la seva part, empitjora. La crisi política que viu França al llarg de 1937 i el creixent temor d'una guerra amb l'Alemanya nazi, durant 1938, transformen progressivament l'actitud de les autoritats i de l'opinió pública envers els refugiats espanyols. Únicament hi ha una opinió més favorable envers els refugiats bascos, que tenen el suport d'importants personalitats franceses i destacats membres de l'Església catòlica a través de les nombroses organitzacions creades per a ajudar-los. Les mesures adoptades pel Govern francès i les autoritats de la zona nacional comencen a fer efecte i, segons els càlculs de Rubio, «a finales de 1937 tan solo quedan en el país vecino unos 25.000 españoles que no eran propiamente unos refugiados políticos sino unos refugiados de guerra como los de fines de 1936».³⁵ Al seu torn, la direcció del Partit Nacionalista Basc considerava a l'abril de 1938 que els refugiats bascos

32. AGA-AE, caixa 3.903.

33. AGA-AE, caixa 3.

34. AGA-AE, caixa 3.

35. RUBIO, «La población española»...

que es trobaven a França eren 14.793.³⁶ Això vol dir que la presència dels republicans en el territori francès és majoritàriament basca, per tal com representa més del 50% dels expatriats, i ens indica que bona part dels qui havien sortit d'Espanya al llarg de 1937 ja hi han tornat. No podem calcular exactament quin percentatge dels qui retornen ho fa a la zona nacional i quants tornen a la zona republicana, però podem indicar —a partir de les dades recollides en la premsa— que el retorn a la primera zona devia ser superior al que es produeix en direcció a Catalunya, però ara com ara no disposem de documents que ens permetin quantificar la importància de cadascun d'aquests fluxos.

Per la seva part, les autoritats franceses comencen a aplicar la seva política de «refoulement» la primavera de 1938. Encara que augmenten les condicions per a poder continuar a França,³⁷ on podran residir tots els qui tinguessin família vivint en territori francès abans de la Guerra Civil, sempre que aquesta tingués mitjans per a mantenir-los, igual que les dones i els nens. Els altres, tots els homes entre 18 i 48 anys, hauran d'indicar el lloc fronterer pel qual volen tornar a Espanya.

3. De la Guerra Civil a la Guerra Mundial (1939-1940)

L'ocupació de Barcelona al gener de 1939 representa el punt d'inflexió definitiu de la Guerra Civil. La derrota de la República és assumida pels països europeus que participaren en el desenvolupament de la *no-intervenció*, com és el cas de França i Gran Bretanya, que decideixen començar el procés que desembocarà en el reconeixement del Govern de Burgos. Deixant de banda el procés dut a terme per les autoritats britàniques, té un major interès el que segueixen les autoritats franceses. França serà el punt de destinació del gran èxode de febrer i març de 1939 i els refugiats es convertiran en una moneda de canvi en les negociacions mantingudes entre França i el Govern de Burgos.

El 25 de gener de 1939 Quiñones de León, representant oficis del Govern de Burgos, antic ambaixador de la monarquia i actiu agent franquista durant la guerra, és rebut a l'estació d'Orsay, on el ministre Bonnet li comunica que el Govern francès ha decidit enviar a Burgos el senador del Baix Pirineu, Léon Bérard, per negociar la no-participació del Govern de Burgos en un eventual conflicte a Europa. Inicialment sembla que la missió de Bérard és la d'assegurar la posició de les possessions franceses al nord d'Àfrica, ja que serien greument amenaçades en cas que Espanya intervingués en un futur conflicte.³⁸ Tanmateix,

36. Informe de l'Euskadi Buru Batzar, 21 d'abril de 1938. Fons Villa Endara.

37. La normativa té data del 14 d'abril de 1938. Arxiu Departamental dels Pirineus Atlàntics (ADPA) 1M284.

38. El desenvolupament de les negociacions que desembocaren en els anomenats acords Jordana-Bérard, l'he estudiat en P. BARRUSO, «Los acuerdos Jordana-Bérard y el regreso de los exiliados españoles (julio-septiembre de 1939)», comunicació presentada al congrés internacional *Sesenta años después. El exilio español de 1939*, Osca, octubre de 1999. En aquest treball, per tant, només faré referència als aspectes relatius a la tornada dels exiliats.

l'emissari francès trobà una petició del Govern de Burgos relativa al ple reconeixement per part del Govern francès com a condició per a oferir qualsevol garantia per part espanyola.

La negociació, que es prolonga en diverses sessions del 3 al 25 de febrer de 1939, va desembocar en la firma de l'anomenat acord Jordana-Bérard. En aquest text es fa una declaració de «buena vecindad y de practicar en Marruecos una política de franca y leal colaboración»³⁹ i tot seguit hi ha una llarga declaració en què es reconeix al Govern de Burgos el dret a reclamar els béns espanyols que es troben a França; així mateix, s'hi omet tota referència a la compensació als súbdits francesos per les pèrdues ocasionades durant la Guerra Civil. Els refugiats no són esmentats de manera expressa en el text dels acords; únicament s'hi fa una menció per la qual els dos governs es comprometen a «vigilar estrechamente, cada uno en su territorio, toda actividad dirigida contra la tranquilidad y la seguridad del país vecino», amb el compromís de les autoritats franceses de prendre les «medidas necesarias para prohibir en las inmediaciones de la frontera toda acción de súbditos españoles que sea contraria a la disposición anterior».⁴⁰

Els refugiats, a pesar de no ser esmentats en el text final, sí que apareixen en el transcurs de les negociacions. Els delegats espanyols es neguen a assumir cap compromís sobre els refugiats que es troben a França fins que no es reconegui el dret de les autoritats de Burgos sobre els béns espanyols que hi havia al país veí. Bérard, per la seva part, mira d'aconseguir compensacions pel cost de la manutenció dels exiliats —xifrada en uns sis milions de francs per dia—, extrem que no és acceptat per la delegació espanyola. Bérard intenta obtenir també una declaració favorable al retorn dels refugiats argumentant les dificultats que comporta la seva presència a França, problema que seria aguditzat per una possible mobilització.⁴¹ El Govern francès vol eliminar el problema que representen els refugiats espanyols davant l'eventualitat que una possible guerra amb Alemanya generaria els seus propis desplaçats provinents del nord de França, els quals serien dirigits cap a la zona pirenaica.

Després de la firma dels acords, clarament desfavorables per a França, s'entaula el contenciós per a fer-los complir. Per part espanyola no s'autoritza el retorn dels espanyols que continuen a l'altra banda de la frontera fins que el Govern francès no compleixi els compromisos adquirits a Burgos. A pesar que al març de 1939 l'encarregat de negocis francès s'entrevista a Sant Sebastià amb Jordana, ministre d'Afers Exteriors del Govern de Burgos, a qui ofereix la col·laboració francesa per a iniciar la repatriació dels refugiats, aquest continua negant-se a

39. Seguim la versió francesa dels acords, publicada en *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XIV, p. 372-374, document 21.

40. *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XIV, p. 372-374, document 21.

41. *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XIV, p. 287, document 167.

una tornada massiva i permet únicament el pas d'uns centenars per dia.⁴² Segons fonts franceses, dels 440.000 refugiats que continuen en territori francès en la data indicada, uns 80.000 han sol·licitat el retorn immediat a Espanya i 30.000 es troben ja en les proximitats de la frontera esperant que se'ls autoritzi a passar a l'altre costat.⁴³ El nou ambaixador francès, el mariscal Pétain, s'entrevista amb Jordana el 27 de març de 1939 i li insisteix sobre la qüestió dels refugiats; el representant del Govern de Burgos respon que «mientras no se devuelvan los bienes no hay nada que hacer».⁴⁴ Posteriorment, Jordana comunica al nou ambaixador a París, Lequerica, la seva intenció d'utilitzar els espanyols que continuen a França com a element de pressió davant el Govern francès.⁴⁵

Segons els arxius de l'oficina de Nacho Enea, que era encara la institució encarregada d'elaborar la llista de les persones que serien autoritzades a passar la frontera, aquesta oficina —entre el 25 de maig i el 16 d'octubre— només autoritza el retorn de 2.500 persones, que al desembre arriben a la xifra de 3.150.⁴⁶ El 3 d'abril de 1939 el Consolat d'Hendaia, controlat ja pels nacionals, rep una comunicació en què se li indica que «se abstenga de remitir a esta frontera refugiados de ningún género, ya que ello es objeto de disposiciones en extremo estrictas del Ministerio del Interior, no admitiéndose nada más que a aquellos que previamente hayan sido autorizados».⁴⁷ El 12 d'abril, en una entrevista entre el comandant militar del Bidasoa i el cònsol d'Hendaia, el primer indica que continuarà vigent el sistema d'instàncies per a poder tornar a Espanya i que els qui hi tornin seran confinats en un camp de concentració, tret d'aquells que manifestin una clara adhesió al Movimiento.⁴⁸ El lliurament de l'or dipositat al Banc de França de Mont de Marsan, que es fa efectiu a la frontera d'Irun el 28 de juliol de 1939, desbloqueja la situació. El ritme d'admissió a Espanya, que era de 1.000 refugiats diaris per Irun i 1.500 pel lloc de Portbou, s'incrementa notablement i a l'agost de 1939 tan sols continuen a França 230.000 espanyols que es neguen a regressar a Espanya per por de les represàlies,⁴⁹ els quals es redueixen a 140.000 al desembre.⁵⁰ Les normes aplicades són, aparentment, contradictòries. L'única explicació que hi podem donar és que, mentre que en virtut dels acords regressen els espanyols que continuaven en camps de concentració, a través de l'Oficina de Nacho Enea gestionen el retorn els qui

42. *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XV, p. 10-11, document 11.

43. *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XV, p. 115, document 83.

44. *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XV, p. 236, document 172.

45. RUBIO, «La población española...».

46. AGA-AE, caixa 11.765.

47. AGA-AE, caixa 11.765.

48. AGA-AE, caixa 11.765.

49. *Documents Diplomatiques Français (2ème série, 1936-1939)*, vol. XVII, p. 718, document 430.

50. J. MARTÍNEZ PARRILLA, *Las fuerzas armadas francesas ante la Guerra Civil española (1936-1939)*, Madrid, 1987, p. 359.

continuen a França allotjats en albergs controlats pel Govern basc o per les organitzacions d'ajuda als refugiats o els qui continuen amb les seves famílies. Això no obstant, sense una anàlisi detallada de les fitxes conservades en els arxius de l'oficina de Nacho Enea i dels mateixos camps de concentració és molt aventurat anar més enllà; l'anàlisi d'aquesta documentació, però, excedeix els límits i el plantejament d'aquest treball.

Per la seva part, les autoritats franceses decreten el 12 d'abril de 1939 que els espanyols que continuen en territori francès, compresos entre els 18 i els 40 anys, seran sotmesos —en cas de mobilització— a les mateixes obligacions que els ciutadans francesos. Això vol dir que seran obligats a allistar-se en l'exèrcit francès o en les companyies de treballadors.⁵¹ Aquesta opció és la que elegeix la major part dels espanyols afectats per aquesta ordre. Al camp de concentració de Gurs, situat prop de Pau, sols un 20% dels interns opten per l'exèrcit, mentre que un 69% ho fa per les companyies de treballadors. Un altre sector important, format per obrers especialitzats, havia estat reclutat prèviament per a treballs agrícoles o de les fàbriques d'armament situades al sud de França.⁵² Molts d'ells —Martínez Parrilla considera que uns 10.000— serien fets presoners al nord de França en produir-se l'avanç alemany, sense que el Govern de Vichy demanés que se'ls apliqués la legislació dels presoners de guerra; molts van ser enviats després als camps de concentració nazis.⁵³ Segons les fonts italianes,⁵⁴ les autoritats franceses, pel fet d'usar aquest sistema, no són forçades a emprar la repatriació forçosa per a desfer-se dels refugiats, posant en joc el prestigi nacional i la seva tradició de terra d'asil. Un cop que el gros dels refugiats, com veurem a continuació, ha abandonat el territori francès —en vespres de la Segona Guerra Mundial—, l'actitud del Govern francès es fa més tolerant fins a la derrota de França al juny de 1940.

La derrota de França marca l'últim acte del problema dels refugiats espanyols al país veí. El 30 d'agost de 1939 una circular insta els espanyols que continuaven a l'estranger a obtenir un certificat de nacionalitat; al mateix temps el Govern espanyol promet «la máxima amplitud en el cumplimiento de las disposiciones vigentes sobre la concesión de pasaportes».⁵⁵ En començar el conflicte mundial, el 6 de setembre de 1939, l'ambaixada intenta organitzar trens que evacuen els espanyols. Pocs dies més tard, el 9 de setembre, el Ministeri d'Afers Exteriors fa una crida de retorn a Espanya, en la qual s'indica que:

«Nuestra nación regida por el Glorioso Caudillo Francisco Franco está abierta a todos los españoles sobre cuya conciencia no pese el crimen. Masas inmensas,

51. Aquestes companyies, segons Martínez Parrilla, estaven formades per un contingent militar francès integrat per 24 homes i 250 treballadors espanyols. Cf. MARTÍNEZ PARRILLA, *Las fuerzas armadas francesas...*, p. 365.

52. LAHARIE, *Le camp de Gurs*, Biarritz, 1995, p. 132.

53. MARTÍNEZ PARRILLA, *Las fuerzas armadas francesas*, p. 367.

54. Arxiu Històric Diplomàtic-Ministeri d'Afers Exteriors (ASDMAE)-Affari Polític-Spagna, busta 3, 7 de maig de 1939.

55. AGA-AE, caixa 11.765.

millares de hombres y mujeres no sometidos durante años a su autoridad, volvieron en un día a la vida común acogidos con clemencia y fraternidad cristiana. No hay pues razón alguna para recibir de otro modo a los demás nacionales a quienes la desgracia o el error no permitieron aún reintegrarse a su tierra y a los que el Generalísimo abre las puertas de España en esta hora memorable.

Nadie cree ya en la leyenda de la represión española. Todos saben, incluso por informes directos de los suyos, como se administra la Justicia de Franco, con benevolencia, con cuanta escrupulosa apreciación de las razones complejas determinantes de muchas conductas, proceden sus gobernantes.

Volved, pues, a la España Una, Grande y Libre que os espera. Cuando la guerra os deja huérfanos en tierra extranjera, vuestra patria os llama.

Todos los españoles de conciencia limpia y pasado honrado tenéis allí vuestra patria para trabajar en la empresa de hacerla mejor y reparar sus males.⁵⁶

Aquesta crida, deixant de banda el cinisme del missatge, és l'última que adrecen les autoritats franquistes als refugiats, ja que de seguida comencen a dificultar les condicions per a la tornada a Espanya. El 21 de setembre de 1939 s'indica que els qui vulguin regressar-hi han de sol·licitar un passaport, amb els avals corresponents. Els qui no tinguin avals han de presentar-se a la frontera, on els qui estiguin en edat militar seran considerats com a milicians —un camí que acabava en un camp de concentració o en un batalló de treballadors— i els altres, considerats refugiats, seran sotmesos a un procés de depuració que els portarà a presó, a un camp de concentració o a casa en el millor dels casos.

Aquesta normativa, segons els informes rebuts del Consolat d'Hendaia, crea greus problemes. La Comandància Militar del Bidasoa s'hi nega, a pesar de tenir constància de documentació expedida pels consolats espanyols a autoritzar l'entrada a Espanya de les persones que es trobaven en la zona republicana durant la guerra. Una vegada més s'aprecia una contradicció entre les disposicions adoptades pel Govern de Burgos i l'aplicació real d'aquestes normes a la frontera, sobretot tenint en compte que, als refugiats en edat militar, «se les admite sin más requisito que ponerlos a disposición de la Autoridad Militar».⁵⁷ Això constitueix un problema afegit per a les persones que volen tornar a Espanya. Els homes poden acabar incorporats a l'exèrcit, a la presó o en un batalló de treballadors, però el problema és més greu en el cas de les seves famílies. Aquestes no són autoritzades a tornar-hi i són privades, en molts casos, de la seva font d'ingressos, fet que sovint els condemna, tal com assenyala el Ministeri d'Afers Exteriors, a la «indigencia por agotamiento de medios, ya de por sí escasos con los que cuentan»,⁵⁸ la qual cosa fa que el cònsol d'Hendaia sol·liciti que no s'expedeixin permisos de tornada mentre no pugui fer-ho tota la família.

La derrota i l'ocupació per part dels alemanys de gran part de França dóna un gir radical als esdeveniments. Les autoritats alemanyes pregunten a les

56. AGA-AE, caixa 11.765.

57. AGA-AE, caixa 11.765.

58. AGA-AE, caixa 11.765.

espanyoles, a través del Consolat d'Hendaia, què volen que es faci dels refugiats que continuen en la zona ocupada, o enviar-los a Espanya o a un camp de concentració,⁵⁹ sense que les autoritats espanyoles hi donin una resposta clara, fet que permet suposar que donaven poca importància als espanyols que continuaven en aquesta zona, ja que es tractava de desafectes i no hi havia gaire interès que hi tornessin, per la qual cosa es desentenien de la seva sort. Això no obstant, la major part dels refugiats espanyols va poder arribar a la zona de Vichy i escapar, almenys momentàniament, dels alemanys. Els qui continuen en la zona ocupada no són gaire nombrosos. A l'inici de la Segona Guerra Mundial sols resideixen a Hendaia 168 espanyols; podem dir, doncs, que el retorn o el trasllat a la zona de Vichy és una tendència majoritària entre els espanyols residents al sud-oest.

L'epíleg del retorn dels refugiats es concreta en dos aspectes. El primer és el tancament de la frontera, a l'agost de 1940, per a evitar el pas a Espanya de soldats desmobilitzats, al mateix temps que s'endureixen les condicions per a passar la demarcació internacional.⁶⁰ El segon són els acords establerts el 1941 i el 1942 entre el Govern espanyol i el de Vichy per a permetre la tornada a Espanya dels qui vulguin o la sortida cap a Amèrica dels qui triïn aquesta opció i no tinguin pendent cap petició d'extradició per part de les autoritats espanyoles.⁶¹

La qüestió del retorn dels refugiats, una vegada que França és ocupada pels alemanys, entra en una fase diferent que escapa de les pretensions d'aquest treball. Tanmateix, no voldria acabar sense fer una referència als temes que queden pendents de tractar per a poder completar l'estudi de la tornada dels espanyols que hagueren d'abandonar el seu país a conseqüència de la Guerra Civil. Des del meu punt de vista, queda per investigar, i analitzar, a partir de la informació aportada per les fonts del Govern de Vichy, el procés de retorn dels espanyols que queden en la zona controlada per aquest, i també l'evacuació cap a Amèrica i la col·laboració amb les autoritats espanyoles en el control i la repressió dels republicans més significats políticament. Així mateix, queda pendent l'estudi de la presència dels espanyols en les companyies de treballadors i la seva sort després de la derrota de França. Igualment, considero que la problemàtica del retorn no acaba en el moment de la tornada a Espanya. Cal considerar la situació que troben els qui hi tornen, que en no pocs casos són afectats per la Llei de responsabilitats polítiques. A tall d'exemple, podem assenyalar que més del 10% dels processats a Guipúscoa⁶² per aquesta llei compten entre els càrrecs en contra seu el fet d'haver continuat a l'estranger, en molts casos impossibilitats de tornar per la mateixa legislació franquista. Aquesta, però, no és l'única legislació

⁵⁹ AGA-AE, caixa 11.768.

⁶⁰ Cf. Robert BELOT, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S'évader de France sous l'occupation*, París, 1998.

⁶¹ RUBIO, *La población española...*, p. 52.

⁶² Podem comptabilitzar 184 processats, d'un total de 1.771 casos analitzats que, entre els càrrecs formulats, tenen en contra l'acusació d'haver continuat a l'estranger. Elaboració pròpia a partir de les dades de la secció de Justícia de l'AGA.

repressiva que hem de tenir en compte. Les depuracions laborals (el cas més clar és el dels mestres i el dels funcionaris), les restriccions per a incorporar-se al món del treball —incapacitant-los per a l'accés a determinades feines— i la pressió social, per esmentar algunes de les conseqüències més destacades, formen part del procés de depuració social que emprèn el règim, que exerceix aquesta violència política encoberta,⁶³ la qual es prolonga fins a ben avançat el període franquista i que en alguns casos no s'extingeix fins al final. Tots aquests aspectes, doncs, s'han de tenir en compte a l'hora d'analitzar el retorn dels exiliats i refugiats espanyols de la Guerra Civil.

4. *A tall de conclusió*

De tot el que hem exposat en les pàgines anteriors pot deduir-se una conclusió general: el nou Estat no té gaire interès pel retorn dels refugiats, que considera com a enemics del nou règim instaurat a Espanya. La permanència a l'estranger dels qui abandonaren el territori espanyol és vista amb bons ulls per les autoritats, que d'aquesta manera progressen en el seu propòsit de dur a terme una depuració general de la societat espanyola i, alhora, disposen d'un destacat element de pressió davant el Govern francès. Aquesta despreocupació, però, no es genera des dels primers moments de la Guerra Civil; al contrari, es desenvolupa a mesura que avança aquesta i els insurrectes organitzen l'entramat institucional de la zona que ells controlaven. Com hem vist, en els primers moments, la tornada es fa amb relativa facilitat. Posteriorment, sobretot al llarg de 1937, les condicions per al retorn es fan cada vegada més dures i s'incrementa, alhora, el pes de la Comandància Militar del Bidasoa —en relació directa amb Salamanca— en el procés de retorn. Malgrat això, la Junta Tècnica veu en la tornada dels refugiats la possibilitat d'incrementar les files del seu exèrcit amb els homes en edat militar que tomen a la zona que controlava aquesta. Serà en la recta final de la Guerra Civil quan la indiferència davant la sort dels refugiats es farà evident. Aquest procés es pot apreciar a partir de la valoració de les diverses normes dictades, les quals han constituït el principal objecte d'anàlisi d'aquest estudi. Hem deixat per a treballs posteriors la consideració d'altres aspectes que deriven del procés de retorn a Espanya dels refugiats i exiliats.

63. Sobre aquests aspectes, cf. Michael RICHARDS, *Un tiempo de silencio. La Guerra Civil y la cultura de la represión en la España de Franco*, Madrid, 1999, especialment les pàgines 24-95, i C. Mir, «Violencia política, coacción legal y oposición interior», *Ayer*, núm. 33, Madrid, 1999, p. 115-145.

5. Fonts i bibliografia

ARXIU CONSULTATS

Arxiu Departamental dels Pirineus Atlàntics (Pau).
 Arxiu Històric Diplomàtic. Ministeri d'Afers Exteriors (Roma).
 Arxiu General de l'Administració. Afers Exteriors (Alcalá de Henares).
 Arxiu General de Navarra. Junta Carlista de Guerra (Pamplona).
 Arxiu Històric Nacional - Secció Guerra Civil; P. S. Bilbao (Salamanca).
 Arxiu Municipal d'Andoain.
 Arxiu Municipal d'Irun.
 Centre d'Arxius Diplomàtics de França (Nantes).
 Servei Històric Militar - Zona Nacional (Àvila).

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO CARBALLÉS, J. J., 1937. *Los niños vascos evacuados a Francia y a Bélgica. Historia y memoria de un éxodo infantil, 1936-1940*, Bilbao, 1998.
- ALTED, A., «La entraide espagnole et franco-espagnole», en L. DOMERGUE (ed.), *L'exil republicain espagnol a Toulouse 1939-1999*, Tolosa, 1999, p. 61-76.
- ARNAULD, Claire, *Les réfugiés espagnols dans le Béarn et la Soule de 1936 à 1940*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Pau, 1995.
- BARRUSO, P., «Andoain en la II República. Partidos, elecciones y vida política (1931-1936)», *Leyçaur*, núm. 2, Andoain, 1992, p. 133-232.
- BARRUSO, P., «Los acuerdos Jordana-Bérard y el regreso de los exiliados españoles (julio-septiembre de 1939)», comunicació presentada al congrés internacional *Sesenta años después. El exilio español de 1939*, Osca, octubre de 1999.
- BARRUSO, P., *Verano y revolución. La Guerra Civil en Gipuzkoa*, Sant Sebastià, 1996.
- BARRUSO, P., «El difícil regreso. La política del Nuevo Estado ante el exilio guipuzcoano en Francia (1936-1939)», *Boletín Sancho el Sabio*, Vitòria, 1999, p. 101-140.
- BELOT, Robert, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S'évader de France sous l'occupation*, París, 1998.
- CORREIA, M., *Les basques-espagnols réfugiés en France pendant la Guerre Civile espagnole*, París, 1985.
- DREYFUS-ARMAND, G., *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, París, 1999, p. 53.
- DREYFUS-ARMAND, G., «Les mouvements migratoires dans l'exil», en L. DOMERGUE (ed.), *L'exil republicain espagnol a Toulouse 1939-1999*, Tolosa, 1999, p. 21-43.
- FERRO, M. C.; P. GONZÁLEZ; J. L. MÉNDEZ, «Vascos en Francia con motivo de la Guerra Civil española», en J. CUESTA - B. BERMEJO, *Españoles en Francia. Emigración y exilio, 1936-1946*, Madrid, 1996, p. 153-166.

- LAHARIE, C., *Le camp de Gurs*, Biarritz, 1995.
- MARTÍNEZ PARRILLA, J., *Las fuerzas armadas francesas ante la Guerra Civil española (1936-1939)*, Madrid, 1987.
- MIR, C., «Violencia política, coacción legal y oposición interior», *Ayer*, núm. 33, Madrid, 1999, p. 115-145.
- RICHARDS, Michael, *Un tiempo de silencio. La Guerra Civil y la cultura de la represión en la España de Franco*, Madrid, 1999.
- RUBIO, J., «La población española en Francia de 1936 a 1946: flujos y permanencias», en J. CUESTA - B. BERMEJO (coord.), *Españoles en Francia. Emigración y exilio, 1936-1946*, Madrid, 1996, p. 32-20.
- TEMIME, E., «Les camps d'internement espagnols dans le Midi de la France», en L. DOMERGUE (ed.), *L'exil républicain espagnol à Toulouse 1939-1999*, Tolosa, 1999, p. 43-60.
- ZABALETA, M., «Los trabajadores de Andoain en los años treinta. Estructura de la población, nivel de vida y conflictividad social; 1931-1936», *Leyçaur*, núm. 4, Andoain, 1996, p. 323-377.